

UOT 811.222.1

Mənzərə MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİ
FARS LEKSİKOQRAFİYASININ MƏNBƏYİ KİMİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvinin dili, Nizami əsərlərinin leksik üslubu, leksikoqrafiya, müəllif lüğətləri, "Məcmə ul-fors"

Key words: language of Nizami Ganjevi, the lexical genre of Nizami's works, author's vocabulary, "Majma-ul-fors"

Ключевые слова: язык Низами Гяндєви, лексический жанр произведений Низами, лексикография, авторские словари, «Меджме уль-форс»

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə yaranmış filoloji əsərlərin çox az qisminə təsadüf etmək olar ki, orada Nizami yaradıcılığının təsiri görünməsin. İşıqlı dühası ilə özündən sonrakı şair və alimlərə örnək olan Nizaminin əzəmət və böyüklüyünün ən ümdə, ən ilkin atributu onun dilinin zənginliyi, leksik xüsusiyyətlərinin orijinallığıdır.

Nizami əsərlərinin leksik tərkibinin zənginliyi, şairin fars dili vahidlərinin semantik imkanlarından necə bacarıqla istifadə etməsini göstərmək üçün orta əsr fars dili leksikoqrafiyasına, onun tərkib, tərtib prinsiplərinə nəzər salmaq lazımdır. Yalnız o zaman müəyyənləşər ki, Nizami dilçi mütəxəssis kimi ayrıca bir əsər yazmasa da, o, fars dilinin tarixi qrammatikası, leksika və leksikoqrafiyası baxımından maraqlı və misilsiz əhəmiyyətə malik məsnəvi və lirik əsərlərini irs qoymuşdur. Həmin əsərləri hərtərəfli, yəni fonetik, morfoloji, semantik, leksik və leksikoqrafik cəhətdən tədqiq etmək və yeri gəldikcə müasir dövr ilə tutuşdurmaq fars dilinin tarixi inkişafı baxımından əvəzsiz nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarar.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq, orta əsrlər və sonrakı dövrlərin fars dili leksikoqrafiyasının və onun tədqiqatçılarının Nizami yaradıcılığına münasibətindən və şairin əsərlərinin bu sahədə yaranan lüğətlərə təsirindən danışmaq öz-özlüyündə Nizami leksikasının tədqiqi tarixinə də aydınlıq gətirmək deməkdir.

Fars dili lüğətlərinin tərtib prinsiplərindən məlum olur ki, bu dövrlərdə yaranan leksikoqrafik əsərlərin böyük bir qisminə əsas məqsəd farsca yazan klassik Şərq şairlərinin əsərlərində təsadüf olunan müxtəlif leksik qrup və vahidləri əhatə edən sözlərin izahını verməkdən ibarət olmuşdur. Bu prinsipin, onun fars dili leksikoqrafiyasında ilk təşəbbüscüsü kimi tanınan Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin "تفاسیر فی لغت فارس" ("Təfasir fi loğəti-fors") lüğətindən¹ başlayaraq XX əsrə qədər ayrı-ayrı leksikoqrafik əsərlərdə qarşıya qoyulan məqsəd müəlliflər tərəfindən xüsusi qeyd olunmuşdur². Bu prinsipi əsas götürərək lüğət yazan müəlliflərin qeydlərində, sözsüz ki, dövrün daha görkəmli, daha ustad və daha sayılıb-seçilən şairlərinin adları çəkilmişdir. Onlara misal olaraq Qətran Təbrizi, Rudəki, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi, Cami və başqalarını göstərmək olar.

Bu nəhəng söz ustaları içərisində Nizami yaradıcılığı, onun yüksək qiymətləndirdiyi sözünün mövqeyi həmişə öz əzəmətini nümayiş etdirmiş, leksikoqrafların tez-tez müraciət etdikləri xəzinə olmuşdur.

Fars dili leksikoqrafiyasında Nizami yaradıcılığından müxtəlif məqsədlərlə istifadə

¹Bax: Məmmədova M. (1973). *Qətran Təbrizinin "Təfasir" adlı lüğəti*.

²Bax: Məmmədova M. (2013). *XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri*. Monoqrafiya.

edilmişdir. Bu sahədə qələmlərini sınımış lüğət yazanlar Nizami dilindən sözlər toplamış, bəzən maraqlı mənalar tapmış və bunları beytlər vasitəsi ilə əyaniləşdirmişlər ki, bu işlərin hər biri ayrı-ayrılıqda lüğətçiliyin müxtəlif və əsas tərtib prinsiplərindəndir. Nizami irsindən istifadə olunaraq yazılmış fars dilinin klassik leksikoqrafik əsərləri əsasən iki şəkildə təzahür edir.

Bunlardan birincisi Nizami əsərlərinin dilini, ikincisi isə farsca yazılmış Şərq poeziyasının leksik tərkibini işıqlandıran lüğətlərdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilinin leksik tərkibinə həsr olunmuş lüğətlərin bir hissəsi əldə edilməmişdir. Bunların bəziləri haqqında ilk məlumatı orta əsr fars dili leksikoqrafları verir. Bu leksikoqraflardan biri XVII əsrin görkəmli şairi və filoloq alimi Cəmaləddin Hüseyn İncudur. Müəllifin fars dili sahəsində qələmə aldığı və otuz illik tədqiqat məhsulu olan “فرهنگ جهانگیری” (“Fərhang-i-Cəhangiri”) adlı əsərinin müqəddiməsində bu dilin leksikoqrafiyası baxımından misilsiz qiymətə malik ədəbiyyat siyahısı vardır (İncu: 3-7). Bu ədəbiyyat siyahısı içərisində Nizami poeziyasının leksik tərkibinin izahını əhatə edən bir lüğətin də adı çəkilmişdir. Görkəmli leksikoqrafın istifadəsində olmuş bu lüğətin adı “سخن نامه نظامی” (“Soxənameyi-Nezami”), müəllifi Səid ibn Tahir Qəznəvidir¹. Yazılış tarixi məlum olmayan bu lüğətin leksik tərkibini min iki yüz beş (1205) söz təşkil edir. Əgər orta əsrin farsca yazılmış və bütövlükdə Şərq poeziyasının leksikasını əhatə edən və sanballı hesab olunan lüğətlərdəki sözlərin sayının səkkiz-doqquz mindən yuxarı olmadığını nəzərə alsaq, şairin dilinin bu lüğətinin həcmnin kifayət qədər böyüklüyü anlaşılır.

Aparılan tədqiqatlardan belə aydın olur ki, Nizami əsərlərinin dilinin leksikasını əhatə edən bu lüğət qiymətli mənbə olmuş və görkəmli alimlərin nəzər-diqqətini cəlb edərək, onu orta əsr fars dili leksikoqrafiyasının mərkəzi sayılan Hindistana - Əkbər şahın sarayına aparmışdır. “Soxənameyi-Nezami”nin lüğət tərkibinə gəldikdə, şübhəsizdir ki, orada Nizaminin dilindəki müxtəlif söz qrupları - terminlər, xüsusi və coğrafi adlar, bədii təsvir vasitələri-metafora, istiarə, təşbih və tarixi arxaizmlər və s. izah olunmuşdur.

Nizami dilinin lüğətlərindən bir qismi bu günə qədər gəlib çatmış və müxtəlif ölkələrdə mühafizə olunur. Bunlardan biri Rusiya Federasiyası EA-nın Asiya Xalqları İnstitutunun Sank-Peterburq filialındakı C-2373 şifrəli sənədir. Bu sənədə digər əsərlərlə yanaşı, müəllifi və yazılış tarixi məlum olmayan “فرهنگ مختصر اسکندرنامهء نظامی” (“Fərhang-i-moxtəsəri-Esgəndərnameyi-Nezami”) adlı lüğətin əlyazması da daxildir. Burada şairin poeziyasından müxtəlif söz, termin, xüsusi ad və s.-nin izahı verilmişdir. Bu haqda S.İ.Baevskiy 1962-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi Rusiya EA Asiya Xalqları İnstitutunun tacik və fars əlyazmalarının təsvirinin 4-cü buraxılışında məlumat verir².

“İskəndərnamə” əsərinin zəngin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlərdən biri də Seyyid ibn Həsən ibn Seyyid Qasım tərəfindən yazılmış və 1881-ci ildə Hindistanın Ləknu şəhərində “Nevel Kişvər” mətbəəsində çap olunmuşdur (Seyyid Qasım, 1298). Birinci və ikinci hərflərə əsasən sıralanmış sözlərin sayı 1989-dur. Lüğətin tərtibində müəllifin məqsədi dövrünün müəllimləri və fars dilini öyrənənlərə kömək üçün orada verdiyi dil vahidlərinin Nizami tərəfindən hansı mənada işlədilməsini göstərmək olmuşdur. “İskəndərnamə”dən götürülmüş həmin dil vahidləri əhatə sahəsinə görə müxtəlif olmaqla bərabər, formaca sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlər, rəngarəng ifadə, ibarə, təşbih, metafora, rəmz, simvol və s.-dən ibarətdir. Bütün bu dil vahidlərinin izahından sonra, müəllif

¹Bu haqda bax: AMEA ƏTİ, M-129– جمال الدين حسين اينجو، ابن فخر الدين حسن شيرازي. فرهنگ جهانگیری.

²Важ: Баевский С. (1962). Описание персидских и таджикских рукописей Института Народов Азии АН СССР.

onların düzgünlüyünü təsdiq məqsədi ilə Nizaminin adı çəkilmiş əsərindən nümunələr vermişdir.

Lüğət böyük rəğbət görmüş və 1885-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur. O da maraqlıdır ki, lüğəti yazarkən müəllifin əlində digər mənbələrlə yanaşı, "İskəndərnamə" ilə bağlı çoxsaylı şərhələr də olmuşdur. Bu haqda müəllif yazır:

این فرهنگ را از شروح متعدد "اسکندرنامه" بااستمداد کتب لغت مرتب نموده نامش "اسکندرنامه" گذاشتم
ومعنی مرادی و کنایات مختصر که شارحین نگاهشته بودند بهمون طراز طرازیدم.

Bu lüğəti "İskəndərnamə"nin çoxsaylı şərhələrindən ibarət lüğət kitablarının köməyi ilə tərtib edib adını "İskəndərnamə" qoydum, lazımı (sözlərin) mənasını və müxtəlif məcazları, şərhçilərin yazdığı şəkildə formaya saldım (Seyid Qasım, 1298: giriş).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərtib olunmuş bəzi lüğətlər müasir dövrə qədər öz qiymətini saxlamış, Nizami dilinin sonrakı tədqiqatçıların istifadəsində olmuşdur. Buna misal olaraq Nizami irsinin ardıcıl tədqiqatçısı, görkəmli İran filoloqu Vəhid Dəstgərdinin "گنجینه گنجوی" ("Gəncineyi-Gəncəvi") əsərini göstərmək olar. Müəllif əsərin müqəddiməsində Nizami Gəncəvinin poemalarının leksikasını əhatə edən lüğətlərin adlarını çəkir və buradan aydın olur ki, Vəhid Dəstgərdinin əlində şairin "İskəndərnamə" poemasının iki lüğəti mövcud olmuşdur. Onlardan biri "فرهنگ اسکندرنامه بری" ("Fərhang-i-Esgəndərnameyi-Bərri), digəri isə "کلید فرهنگ اسکندری" ("Kelidi-fərhang-i-Esgəndəri) adlı əsərlər idi.

Vəhid Dəstgərdi də şairin dilinin lüğətini yazmağa təşəbbüs göstərmiş və onu "فرهنگ نظامی" adlandırmışdır. Uzun əmək və ciddi tədqiqatın məhsulu olan bu lüğət Tehrandə 1940-cı ildə Ərməğan mətbəəsində çap olunmuşdur. Lüğət iri həcmli olmayıb Nizami dilində işlənən 2000-dən çox söz və ifadələrin mənalərini işıqlandırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Vəhid Dəstgərdi Nizaminin bütün əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini də hazırlamışdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Nizaminin dili bir çox müəlliflərin tədqiqat obyektinə olmuş, bunun nəticəsi kimi maraqlı leksikoqrafik əsərlər meydana gəlmişdir.

O da maraqlıdır ki, orta əsrlərdə daha çox Nizaminin "İskəndərnamə" poemasının leksik tərkibini əhatə edən lüğətlər yazılmışdır. Buna görə müəlliflərə haqq qazandırmaq olar. Çünki "İskəndərnamə"nin məzmun və əhatə dairəsinə görə bu əsərdə daha çox bədii təsvir vasitələri və daha rəngarəng dil vahidləri mövcuddur. Onlar demək olar ki, həyatın bütün sahələrinə, iqtisadiyyat, döyüş, əmtəəşünaslıq, fəlsəfə, musiqi, astronomiya, tarix, din, riyaziyyat, nücum, coğrafiya, tibb, kimya, məişət, geologiya, incəsənət və s. aiddir.

Fars dili leksikoqrafiyasının farsdilli ədəbiyyatdan, o cümlədən Nizami ədəbi irsindən də istifadə olunaraq yazılmış lüğətləri birinci qrupa nisbətən daha geniş, daha əhatəli və daha irihəcmliyərlər. Bu qrup lüğətlər, şübhəsiz ki, şairin öz dövründə də yazılmışlar. Amma bu lüğətlərin ilk nümunələri hələlik XIV əsrə təsadüf edir və bunlardan əvvəl tərtib olunmuş leksik əsərlərin dövrümüzə gəlib çatmadığını güman etmək olar. Çünki fars dili leksikoqrafiyasının XII-XIII əsrlərdə yazılmış lüğətləri haqqında əldə məlumat yoxdur.

Orta əsrlərdə fars dilinin leksikasına aid yazılmış və böyük maraq doğuran ilk lüğətlərdən biri Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin (XIV əsr) "صاح الفرس" ("Sihah ol-fors") əsəridir. Əsərdə Nizami poeziyasında işlənmiş sözlər də izah olunmuş və şairin poemalarından əyani vasitə kimi beytlər verilmişdir. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin digər bir əsəri, yəni "Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib" (*Vəzifələrin təyin olunma-*

sında katiblərə göstəriş) əsəri də dil və dilçilik baxımından böyük maraq doğurur, çünki bu əsərdə dövrünün demək olar ki, bütün termin və terminologiyası öz əksini tapmış və zamanəmizə daşınmışdır.¹

Məhəmməd ibn Hinduşahın lüğətindən sonra da şairin şeir çələngindən istifadə edən müəlliflərə rast gəlirik. Belə ki, XIV əsrin müəlliflərindən Mübarək Qəzvini Qəvvasın "فرهنگنامه" ("Fərhəngnamə") lüğəti², Əşrəf ibn Şərəf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin 1408-09-cu ildə yazdığı "دانشنامه قدرخان" ("Daneşnameyi-Qədərhan") lüğəti³, Qazıxan Bədr Məhəmməd Dəhləvi Dəhərdalın 1410-cu ildə yazdığı "ادات الفضلا" ("Ədat ol-fozəla") lüğəti (Stewart, 1809: 202), Məhəmməd ibn Şadyabadinin 1469-cu ildə yazdığı "مفتاح الفضلا" ("Miftah ol-fozəla") lüğəti və s. bu qəbildəndir və həmin lüğətlərin istər leksik tərkibində, istərsə də əyani vasitələrdə şairin əsərlərindən geniş istifadə nəzərə çarpır.

Göstərilən lüğətlərin bəzilərinin müəllif lüğəti olmalarına baxmayaraq, sözlərin izahında, əyani vasitələrin verilməsində digər farsdilli şairlər kimi Nizami ədəbi irsindən də geniş istifadə olunması tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Məsələn, yuxarıda adı çəkilmiş "Fərhəngnamə" əsərini yazarkən müəllif, müqəddimədə məqsədini belə açıqlayır ki, o, burada Firdovsinin dilinin söz və ifadələrinin izahını verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Amma lüğətin söz maddələrində Firdovsi ilə yanaşı, Dəqiqi, Əsədi Tusi, Xaqani, Nizami, Rəfiqi, Ünsüri, Mənciq, Rudəki, Fərruxi, Mücirəddin Beyləqani, Suzəni, Əmir Müəzzi, Rəşid Vətvət, Əscədi, Şərəf, Hakimi, Əzudi, Süheyli, Əli Qütrüb və digər klassiklərin əsərlərindən geniş istifadə onu deməyə imkan verir ki, müəllif yalnız "Şahnamə" ilə kifayətlənməmiş, oradan götürdüyü sözün mənalarını başqa müəlliflərin işlətdiyi mənalarla da müqayisə etmiş, əyani olaraq onlardan beytlər vermişdir. Buna görə də "Fərhəngnamə" lüğəti, başqa şairlər kimi, Nizaminin əsərlərinin lüğət tərkibinin tədqiqində də qiymətli məxəz ola bilər. Qeyd edək ki, "Fərhəngnamə" əsəri Qəznə hakimi Əlaəddin Xilcinin hakimiyyəti dövründə (1296-1316) yazılmışdır. Əsərin müəllifi Fəxrəddin Mübarəkşah Qəznəvi Kamandar haqqında Hindistanda yazılmış "Dəstur əl-əfəzəl" adlı başqa bir lüğətdə daha ətraflı məlumat verilir və o, hörmətlə yad olunur. "Fərhəngnamə" lüğətinin əlyazmaları nadir nüsxələr hesab olunur. Lüğət haqqında V.İvanov, Ç.Rio və H.Bloçman⁴ məlumat vermişlər.

Göstərilən lüğətin əlyazmasının Azərbaycanda olmaması onun müəllifinin Nizami irsindən necə faydalandığını geniş şərh etmək imkanını məhdudlaşdırır. Ona görə də bu qısa məlumatla kifayətlənmək olar. Amma, nə yaxşı ki, qədim və orta əsrlərdə yazılmış lüğətlərin bəziləri dövrümüzə gəlib çatmışlar. Onlar müəlliflərinin Nizami söz xəzinəsindən necə bəhrələndiklərini, onun poeziyasının dil vahidlərinin izahına xüsusi diqqət və maraq göstərdiklərini və bundan fəxr duyduqlarını deməyə imkan yaradır. Bu cəhətdən çox qiymətli əlyazması, nadir lüğət və digər əlyazma nüsxələrinin qorunub saxlandığı və milli mədəniyyətimizin əvəzolunmaz xəzinəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda belə lüğətlərdən biri mühafizə olunur. O, yuxarıda adı çəkilmiş Əşrəf ibn Şərəf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin "Daneşnameyi-Qədərhan" əsərinin qiymətli əlyazmasıdır. Bu lüğət, növünə görə, izahlıdır və Hindistanda 1404-cü ildə tərtib olunmuşdur. Müəllif, lüğətinin müqəddiməsində özünün misirli yox, oranın sakini olduğunu belə təqdim etmişdir:

¹Вax: Нахчивани Мухаммад ибн Хиндушах. (1964-1968). Даcтур ал-катиб фи тайин ал-маратиб.

²Вax: Blochmann H. (1868-69). Contributions to Persian lexicography.

³دانشنامه قدرخان. ابن شرف المذکر الفاروقی. AMEA ƏTİ, əl. B-2657

⁴Вax: Blochmann H. (1868-69). Contributions to Persian lexicography; Ivanov W. (1926). Concise descriptive Catalogue of the Persian manuscripts in the Curzon Collection; Rieu Ch. (1883). Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum.

... اشرف بن شرف اللمذکر الفاروقی الساکن بالمصر... که همه وقت همت بر آن راغب شدی تا لغات پهلوی و جزآن که شعرای فصیح زبان چنانک خواجه فردوسی در شاهنامه و شیخ نظامی در سکندرنامه و شعرای دیگر نورالله... و اسامی ادویه که حکما طبها اختیار کرده اند انچ از لغات مذکور فر هنگنامها و محلها مختلف بی ترتیب و ضابطه حرف آخر مرتب کند تا خوانندگان شاهنامه که بهترین نامهاست و سکندرنامه کی مونس شاهانست و کتب طب که تصنیف حکماست از این زبان بهره مند و از این هستی دلبد گردند.

Gözəl dilli Xacə Firdovsinin "Şahnamə", Şeyx Nizaminin "İskəndərnamə" və digər şairlərin dilindəki pəhləvi və s. sözlərini və həkimlərin tibb kitablarında işlətdikləri dərman adlarını, lüğətlərdə və müxtəlif yerlərdə tərtibsiz gördüyü sözləri nizamlı, axırıncı hərfə əsasən tərtib etməyə Misir sakini Əşrəf ibn Şərəf əl-Müzəkkər əl-Faruqi... həmişə rəğbət göstərdi ki, kitabların ən yaxşısı "Şahnamə"ni, şahlar munisi "İskəndərnamə"ni və həkimlərin təsnifi tibb kitablarını oxuyanlar bu dildən faydalanıb bu varlığa bələd olsunlar (Faruqi: giriş).

"دانشنامه قدرخان" lüğətinin müəllifinin istifadəsində olan mənbələrin hamısının adları dəqiq göstərilməsə də, onun müqəddiməsindən müəyyənləşir ki, leksikoqrafın əlində bir sıra lüğət, tibb, nəbatət, bədii ədəbiyyat və digər sahələrə aid zəngin məxəz varmış. Bunlardan başqa, maraqlı odur ki, lüğət tərtib olunarkən dövrün böyük şəxsiyyət və şahlarının sevdiyi, dönə-dönə oxuduqları və ondan bəhrələndikləri üçün özlərinə munis saydıqları Nizaminin "İskəndərnamə" və kitabların ən yaxşısı Firdovsinin "Şahnamə"sinin leksik tərkibindəki çətin və anlaşılmaz sözləri şərh etmək məqsəd olaraq seçilmişdir.

Leksikoqrafiyada əsas olan bu cəhətə, yəni məqsədə əməl olunma və ona sadiqlik prinsipinə adı çəkilmiş lüğətdə əvvəldən axıra qədər əməl edilmişdir. Məhz elə buna görədir ki, müqayisə nəticəsində müəyyən olundu ki, burada ən çox Nizami poeziyasının söz çələngindən istifadə olunmuşdur. İstər Nizamidən götürülmüş söz maddələrinin mənacə izahı və istərsə də ondan gətirilmiş nümunələr dediyimizə sübutdur¹. Müqayisə nəticəsində məlum oldu ki, müəllif, əsərin yazılmasında əsas mənbələrdən olmuş Əsədi Tusinin "Lüğətnamə"sində işlənən sözlərə aid Firdovsi, Fərruxi, Məşriqi, Rudəki, Əbu Şükür, Kəsai, Ünsüri, Dəqiqi, Buxari, Əscədi və s. kimi klassik fars və farsdilli şairlərin əsərlərindən gətirilmiş əyani vasitələri bəzən dəyişdirərək Nizami Gəncəvinin beytləri ilə əvəz etmişdir. Ümumiyyətlə, lüğətdə beytləri əyani vasitə kimi işlənmiş yuxarıdakı şairlərə nisbətən Nizami əsərlərindən daha çox istifadə nəzəri cəlb edir ki, onların sayı iki yüz beytə yaxındır. Bu beytlər Nizami əsərlərində işlədilmiş müxtəlif söz, termin, xüsusi adlar, arxaik dil vahidləri və s.-nin şərhində mənanı təsdiqləyən əyani vasitələrdən ibarətdir.

Bu əyani vasitələr fars dilinin tarixi leksikologiya və leksikoqrafiası baxımından maraqlı olmaqla bərabər, böyük söz ustasının leksikası, onun sözdən istifadə üslubunun imkanlarının genişliyinə şahidlik edir.

Nizami yaradıcılığına müraciət edən leksikoqrafların sayı sonrakı əsrlərdə daha da artmış, onun yaradıcılığından götürülən misallara daha çox təsadüf olunmuşdur. Belə ki, "Daneşnameyi-Qəderxan" lüğətindən fərqli olaraq İbrahim Qəvam Faruqi XV əsrin son rübündə, yəni 1474-cü ildə yazdığı "Şərəfnameyi-Əhməd Mün-yəri" əsərində yalnız "İskəndərnamə"yə deyil, Nizaminin başqa poemalarına da müraciət etmiş, onlardan çoxlu misallar vermişdir. Burada şairin "Məxzən ül-əsrar" ("Məxzən ül-əsrar"), "Xosrov və Şirin" ("Xosrov və Şirin"), "Həft peykər" ("Həft peykər"), "Leyli və Məcnun" ("Leyli və Məcnun"), "Həft peykər" ("Həft peykər"), "Xosrov və Şirin" ("Xosrov və Şirin"), "İskəndərnamə" ("İskəndərnamə") məsnəvilərinin adlarına tez-tez rast gəlinir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən istifadə edilərək yazılmış sonrakı lüğətlərə misal

¹Bax: Məmmədova M. (2014). Daneşnameyi-Qəderxan lüğəti (Müqəddimə və lüğətin fotofaksimili).

olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. 1512-ci ildə Mahmud ibn Şeyx Ziya tərəfindən tərtib olunmuş "Töhfət üs-səadət" əsəri;
2. 1519-cu ildə Məhəmməd ibn Lad ibn Əbdülvəhhab Dəhləvinin yazdığı "Müəyyed ol-fozələ" lüğəti;
3. XV1 əsrin leksioqrafı Hüseyn Vəfainin "Risalə" kitabı;
4. 1530-cu ildə Hafiz Sultanəli Ubəhinin "Töhfət ül-əhbab" əsəri;
5. 1544-cü ildə Əbdürrəhim ibn Əhməd Surun yazdığı "Kəşf ül-lüğət vəl-estelahat" lüğəti;
6. 1573-cü ildə Mirzə İbrahim ibn Mirzə Şah Hüseyn İsfəhaninin yazdığı "Fərhəngi-İbrahimi" lüğəti;
7. 1593-cü ildə Şeyx Allahdad Feyzinin yazdığı "Mədar ül-əfazel" əsəri;
8. 1600-cü ildə Məhəmməd Qasım Sürurinin tərtib etdiyi "Məcmə ül-furs" lüğəti;
9. 1609-cu ildə Cəmaləddin Hüseyn İncunun yazdığı "Fərhəngi-Cəhangiri" kitabı;
10. 1610-cu ildə Əli Yusif Şirvaninin yazdığı "Dorri-dorri" lüğəti;
11. 1654-cü ildə Əbdülrəşid ibn Əbdülqəfur Hüseyn Tətəvinin yazdığı "Fərhəngi-Rəşidi" əsəri və s.

Bunlardan başqa, onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə farsdilli poeziyanın leksik tərkibinə aid yazılmış lüğətlərin bir qismi ya hələlik elm aləmində aşkar edilməmiş, ya da xarici ölkələrdə olduqları üçün Azərbaycan tədqiqatçılarına məlum deyildir. Hələlik, demək olar ki, yuxarıdakı səbəblər üzündən əlimizdə olmayan belə lüğətlərdə də Nizami əsərlərindən istifadə edildiyi şübhəsizdir.

Göründüyü kimi, yuxarıda adları çəkilmiş orta əsr fars dili lüğətləri həcmi və tarixinə görə müxtəlif olub, bu dilin leksikoqrafiyasının əsasını təşkil edirlər. Buradan da bir tərəfdən Nizami irsinə orta əsr fars, Azərbaycan, Hindistan leksikoqraflarının müraciət dairəsinin genişliyi aydınlaşsın, digər tərəfdən Nizami dilinin leksikasının tədqiq tarixinin qədim və zənginliyi müəyyənləşir.

Əlbəttə, Nizami ədəbi irsinin tədqiqinin tarixi və ona müraciət edən görkəmli alim və leksikoqrafların işləri göstərilənlərlə məhdudlaşmır. Əksinə, demək lazımdır ki, yeni dövrlərdə Nizami irsinə müraciət edərək leksikoqrafik əsərlər yazan müəlliflərin sayı və işləri əvvəlkilərdən daha çox və daha təkmilləşmiş şəkildə meydana gəlmişlər. Onların sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Məhəmməd Hüseyn Borhan Təbrizinin - "Borhani-qati";
2. Məhəmməd Padşah - "Fərhəngi-Anəndrac";
3. Məhəmməd Kərim ibn Mehdiqulu Təbrizi - "Borhani-came";
4. Rzaqulu xan Hidayət - "Fərhəngi-əncomənarayi-Nasəri";
5. Əli Əkbər Dehxoda - "Loğətname" lüğət ensiklopediyası;
6. Doktor Rəhim Əfifi - "Fərhəngnameyi-şeyri" (3 cild).

İranda nəşr olunmuş bu qiymətli lüğətlərdən başqa, Tacikistan Elmlər Akademiyasının Rudəki adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun bir qrup alimləri tərəfindən tərtib olunmuş "Fərhəngi-zəbani-tociki" adlı iki cildlik izahlı lüğəti Nizami dilinin leksikasının tədqiqi tarixi və onun xarakterik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Lüğətdə X əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər yazıb yaratmış və müxtəlif regiona və millətə məxsus fars və farsdilli şairlərin şeirlərində işlənən sözlər və söz birləşmələri, o cümlədən, bədii ifadələr, idiomatik tərkiblər və s. tacik dilində izah olunur, hər bir lüğət maddəsinə aid müəyyən bir şairdən müvafiq beytlər əyani vəsaitə kimi verilir. Burada Nizami dilinin inciləri-dil vahidləri yenə də xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Lüğətdə bu dil vahidlərinin sayı 3000-dən çoxdur ki, bunlar Nizami əsərlərinin dilinin

leksikasının öyrənilməsi baxımından çox qiymətli olduqları kimi, həm də onun tədqiqinin genişliyi və tarixiliyinə dəlalət edir.

Yuxarıda göstərilənlər bir daha onu deməyə bəraət qazandırır ki, bütün bu və deyilməyən başqa lüğətləri araşdırıb onların məqsədi, iş üsullarını və hansı nəticəni əldə etdiklərini müəyyənləşdirmək və bununla da Nizami irsinin fars dili leksikoqrafiyasının bu qiymətli lüğətlərinin yaranmasında oynadığı rolu təhlil etmək çox maraqlı bir mövzunun işidir və biz yalnız onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla kifayətlənirik:

1. Nizami böyük söz ustadı kimi özündən sonra yazılmış fars dili lüğətlərinin leksik tərkibini zənginləşdirmişdir;
2. Nizami sözdən istifadə, onun mənalarının ifadə tərzini, yəni üslubiyatı baxımından leksikoqrafiyaya misilsiz dil materialları vermişdir;
3. Nizami dili toponimik və anomastik adlarla zəngindir;
4. Nizami dilindən külli miqdarda müxtəlif terminlər götürülmüşdür;
5. Nizami dilindən adı çəkilmiş lüğətlərdə maraqlı söz birləşmələri, məcazi mənalı sözlər, bədii ifadə vasitələri işlədilmişdir;
6. Nizami dilində fonetik dəyişmələrə məruz qalmış maraqlı sözlər və ifadələr yer alır;
7. Nizami dili canlı xalq ifadələrinin, yəni atalar sözləri, zərbül-məsəllər, hikmətli sözlər və s.-nin mənbəyidir;
8. Nəhayət, Nizami dili müxtəlif dillərin fərqli sözləri ilə zəngindir. Burada türk mənşəli sözlər xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

Əlbəttə, Nizaminin zəngin fars leksikoqrafiyasının yaranmasındakı cəhanşümul rolunu saydıqlarımızla məhdudlaşmır. Onun başqa leksikoqrafik cəhətləri də diqqətə layiqdir.

Deyilənləri daha konkret və ətraflı nəzərə çatdırmaq üçün yuxarıda adı çəkilmiş lüğətlərin hamısı əsasında araşdırma aparmaq imkan daxilində olmadığı üçün, onları yalnız Məhəmməd Qasım Sürurunin “Məcmə ül-fors” lüğətinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazma nüsxəsindən¹ alınmış misallar vasitəsi ilə işıqlandırmağı məqsədəuyğun bildik.

“Məcmə ül-fors” lüğətində Nizami yaradıcılığından götürülmüş beytlər fars dilinin başqa lüğətlərində olduğu kimi, şairin əsərlərinin dilindən əxz olunmuş sözlərin bu və ya digər izahında əyani vasitə rolunda çıxış edirlər. Onlar şairin sözişlətmə üslubunun leksikologiya baxımından imkanlarının genişliyini bir daha əyani şəkildə ortaya qoyur. Əvvəla, “Məcmə ül-fors” lüğətində Nizami ədəbi irsindən gətirilmiş beytlərin sayı üç yüzdən artıqdır. Bu beytlərdə işlədilən sözlərə xüsusi, coğrafi, tarixi adlar, hərb, heyvanat, təbabət, nəbatat, musiqi, mineralogiya, məişət, iqtisadiyyat, müxtəlif dini təriqətlərlə əlaqədar terminlər, çoxlu sayda feillər, söz birləşmələri, istiarə, kinayə kimi məcazlar, bədii ifadə və tərkiblər daxildir. Bunlar öz-özlüyündə fars dilinin leksikası baxımından maraqlı olmaqla bərabər, Şərqi ölkələrinin toponimikası, incəsənəti, elmi, tarixi, məişəti, iqtisadi və siyasi həyatı və s. ilə əlaqədar da diqqəti cəlb edir və şairin əsərlərində işlətdiyi bu sözlərin həmin ölkələri müxtəlif baxımdan öyrənmək üçün nə qədər zəngin filoloji irs təşkil etdiyinə dəlalət edir.

Məsələn, “Məcmə ül-fors” lüğətindən toplanmış və izahını əyaniləşdirib dəqiqləşdirmək üçün Nizami beytləri misal gətirilmiş dil vahidlərindən bir qismi şəhər, vilayət, qəsəbə, çay, dağ və s. kimi coğrafi adlardır. Bunlar Yaxın Şərqi, eyni zamanda, Azərbaycanın toponimikasını öyrənməkdə tədqiqatçının köməyinə gəlir. Misallara müraciət edək:

¹Bax: AMEA Əİ, C-131., Ermənistan, Matenadaran, əl. 155.

ارمن- ولایتی بود از... آذربایجان که ابریشم ارمنی باو منسوب است، نظامی گوید:
خاص کن ملک جهان برعموم هم ملک ارمن وهم شاه روم (ص.33 ب)¹

الان- بفتح همزه نام ولایتیست از ترکستان وبعضی گفته اند نام شهریست، نظامی فرماید:
بگرد اگر دخرگاه کیانی فروهشته نمدهای الانی (ص.35 آ)

بهر- بوزن شهرو ولایتی بود در شرفنامه...، نظامی فرماید:
عراق از ربع مسکون هست بهری وزان بهره مداین هست شهری (ص.54 آ)

سرای-... دیگرشهر عظیمت در جانب شمال مملکت تاتار حسن خیز، نظامی گوید:
جنیبت کش وشاقان سرائی صد صد از هرسوجدائی (ص.251 ب)

شهروز- نام شهریست نزدیک بابل، نظامی گوید:
چوآمدزبابل سوی شهروز سلامت شد از پیکرشاه دور (ص.258 آ)

قیصور- شهریست شرقی قریب بیحرمحیط شیخ، نظامی گوید:
مقدونیه - بفتح میم و سکون قاف و ضم دال و واو و یای حتی - شهریست که دارالملک پدر اسکندر بود که
فیلقوس باشد، نظامی گوید:
بیونان زمین بودماوای او بمقدونیه حاضر جای او (ص.382 ب)

قمار- نام شهریست در هند که آنرا قمیر نیز نامند و متاع آن عود و طاوس و عنبر باشد... بیت:
دماغ عالم از بادبهاری هوا را سوخته عود قماری (ص.1300 آ)

در بند - نام شهریست ونیز گذرگاه دریا که بندر گویند، نظامی گوید:
شکارستان اوابخازو در بند شبی خورش بخوارزم و سمرقند (ص.168 ب)

Nizami dilində işlədilən və "Məcmə ül-fors" lüğətində izah olunan toponimik adlardan danışarkən buraya vaxtilə Şərqi müxtəlif yerlərində yerləşən və atəşpərəstlərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin müqəddəs sitayişgahları olan atəşgah adlarını da daxil etmək lazım gəlir. Çünki, bu atəşgahların adları toponimika baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, "Məcmə ül-fors"un sözlüyündə izah olunmuş bu atəşgah adlarının bir hissəsi üçün yenə də Nizami əsərlərindən istifadə edilmişdir, məsələn:

آذرگشسب - بوزن آذرپرست اسم آتشکده ایست که بانی آن گشتاسب شده بوده وذوالقرنین آن را خراب کرد، نظامی فرماید:

بهار دلفروز در بلخ بود کزوسرخ گلرادهان تلخ بود

زده موبدش نعل زرین اسب شده نام آن آذرگشسب... (ص.17 آ)

آذر ابادگان - نام آتشگاه بود... چون در آذربایجان آتشکده بسیار بود آن را نیز آذر ابادگان خوانند مثال معنی دوم، نظامی فرماید:

وز انجا بتدبیر از ادگان بیامد سوی آذر ابادگان... (ب30)

¹Misallar AMEA Əlyazmalar İnstitutundakı C-131 şifrəli əlyazmasından götürüldüyündən onların orfoqrafiyası orada olduğu kimi verilmişdir.

خودیسوز - نام آتشکده ایست که در آذربایجان سکندر نامه نظم
در آن شهر بود آتشی سنگ بست که خواندی خودی سوز آتشپرست (ص. 149-ب)

بهار - ... و دیگر آتشکده ها را گویند این معنی، نظامی فرماید:
بهار دل افروز در بلخ بود کزو سرخ گلرا دهان تلخ بود... (ص. 52 ب)

İslam dininin məqsədi insanların xoşbəxtliyi olduğu üçün onun hökmləri və insana tələq etdiyi həyat tərzi insanın həm maddi-bioloji, həm də ruhi ehtiyaclarını qarşılamaq və təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan dinimizin əsasən inanc, ibadət və əxlaq olaraq əmr etdiyi xüsurlar insanın ruhi ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmiş məsələlərdir. Bununla bağlı islam insanın ruhi-mənəvi və estetik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bir sıra işləri mübah, yəni halal saymışdır. Belə halal sayılan məsələlərdən biri də musiqidir. Musiqinin insan ruhunun bir ehtiyacı olduğu dində qəbul edilmiş, icrasında bəzi məhdudiyyətlər gətirilməklə bərabər, musiqi prinsip olaraq halal buyrulmuşdur¹. Bu baxımdan Nizaminin haqqında bəhs etdiyi əşyalardan biri də musiqi alətləridir. Şairin adlarını çəkdiyi musiqi alətləri və muğamlar o dövr musiqi sənətimiz haqqında mükəmməl məlumat verir və milli musiqimiz olan muğamın köklərinin araşdırılmasına kömək edir. Çünki min illərin yaddaşından süzülüb gələn muğam sənəti qədim Azərbaycan xalqının çox ilkin yaradıcılıq nümunələrindən olmaqla, türklərin tarixi-fəlsəfi və estetik inkişafının erkən çağına-hələ Günəşə sitayiş dövrünə aid qamşaman mədəniyyətinə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, qam, qamat, muğamat Şərqi bir çox mənbələrdə qədim muğ-şaman nəğməsi olaraq yer alır. Nizaminin "Xosrov və Şirin", "İskəndərnamə" əsərlərində şairin muğam, onun dəstgahları, ifaçılıq sənəti, həmçinin muğam çalğı alətlərinə aid çoxsaylı beytləri vardır (Abdullayeva, 2013: 425).

Qeyd edək ki, Nizami irsindən gətirilmiş beytlərin bir qismi də Şərqi musiqisi ilə əlaqədar terminlərin izahı üçün işlədilmişdir. Burada müxtəlif çalğı alətləri, muğam adları, mahnı növləri və s. ilə əlaqədar sözlər nəzəri cəlb edir. Bunların içərisində otuz növdən olan, özünə məxsus xüsusiyyət və ladları ilə biri-digərindən fərqlənən, Şərqi "Si ləhn" adlı məşhur muğamların izahı daha çox maraqlıdır.

"Məcmə ül-fors"un müəllifi əsərində bu otuz muğamın iyirmisinə Nizamidən misal gətirmiş, bununla da şairin əsərlərinin Şərqi musiqisini öyrənmək üçün nə qədər qiymətli olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Həmin muğam növlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar ki, onlar şairin "Xosrov və Şirin" poemasında öz təsvirini şeir dili ilə geniş şəkildə tapmışdır:

باغ شیرین - نام نوائی است ولحنی از جمله سی لحن باربد، نظامی گوید:
چو کردباغ شیرین را شکر بار شدی باغ از زمین پوشش شکر (ص. 68-آ)
بار

تخت طاقدیسی - نام نوائیست و لحنی از جمله سی لحن باربد، نظامی فرماید:
چو تخت طاقدیسی ساز کردی بهشت از طاقها در باز کردی (ص. 122-آ)

ساز نوروز - ... و نیز نام یکی از سی لحن باربد، نظامی گوید:
چو در پرده کشیدی ساز بنوروزی نشست دولت آنروز (ص. 229 ب)
نوروز

¹Bu haqda bax: Kahraman A. (2006). Bir folklor unsuru olaraq musikiye islam`ın bakışı.

سبز در سبز - نام نوائی و لحنی از جمله سی لحن بارید، نظامی گوید:
چو بانگ سبز در سبزش ز باغ سبز لاله بردمیدی (ص.229ب)
رسیدی

شادروان مروارید - نوائی و لحنی بود از جمله سی لحن نظامی گوید:
چو شادروان مروارید گفتی لبش گفتی که مرواریدسفتی (ص.256آ)

فرخ روز - یکی از سی لحن بارید بود، نظامی گوید:
چوبازش پرده فرخ روزگشتی زمانه فرخ و پیروز گشتی (ص.290ب)

قفل رومی - معروف و نیز نام نوائی و لحنی بود از جمله سی لحن بارید نظامی گوید:
چوقفل رومی آوردی در آهنگ گشادی قفل گنج از روم وزنگ (ص.302ب)

کین ایرج - نام نوائیست از جمله سی لحن بارید، نظامی گوید:
چوکردی کین ایرج رانواساز جهانراکین ایرج نوشدی باز (ص.306آ)

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, adı çəkilmiş lüğətdə həmin muğam növlərinin aşağıdakı ləhnləri də verilmişdir ki, onlar Şərqdə yüz ləhn adı ilə tanınmış musiqi çəlgənginin bir qismidir. Onlara nəzər salmaq:

آرایش خورشید، کیخسروی، گنج بادآور، گنج گاو، گنج سوخته، مروای نیک، مشکدانه، مشکمالی، نیمروز، نوبهاری، قفل رومی

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində alınma sözlər də kifayət qədərdir. Bu sözlərdən ən maraqlıları türk mənşəli sözlərdir. Əslində şairin öz ana dilinə məxsus olan bu sözlər məhz onun farsca yazdığı əsərlərində işləndiyindən alınma sözlər qrupuna daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, Nizami dilindən istifadə olunaraq yazılmış fars dili lüğətlərində, o cümlədən "Məcmə ül-fors"da izah olunmuş türk mənşəli sözlərə bəzən Nizami beytləri misal verilir ki, bunlar türkologiya və şairin milliyyətinin əsaslandırılması baxımından qiymətli və maraqlı faktlardır. Burada adı çəkilmiş lüğətdə onun müəllifinin də nəzərini cəlb edən belə sözlərdən misal verməyi lazım bildik.

چالش - خرامیدن و بناز رفتن باشد... ونظامی در "اسکندرنامه" بمعنی جنگ در چند جا آورده...
از آن سهمکینتر سیاهی قوی عنان تافت برچالش خسروی... (134آ)

چاوش - لشکر بود خسرو و شیرین بیت:
نفیر چاوشان از دور شودور زگیتی چشم بد را کرده مهجور (134آ)

هروم - ... نام شهریست که حالا بردع خوانند نظامی فرماید:
هرومش لقب بوداز آغازکار کنون بردعش خواند آموزگار (410ب)

Göstərilən alınma sözlərdən başqa, lüğətin söz maddələrində ərəb, yunan, nəsrani və s. dil nümunələrinə də təsadüf olunur.

"Məcmə ül-fors" lüğətində müxtəlif söz birləşmələri, mürəkkəb və düzəltmə sözlər, ədatlar, feillər və s. mövcuddur ki, bunlar fars dilində söz yaranması və inkişafı baxımından maraqlı olduqları kimi, Nizami dilinin leksik tərkibinin tədqiqi nöqtəyindən də cəlbədicidirlər.

Nizami dilində geniş işlədilmiş həmin söz qruplarına “Məcmə ül-fors”-dan alınmış aşağıdakı lüğət maddələri misal ola bilər:

آرایش خورشید، شمید، آفتابپرست، آبدست، آزرگشسب، ابروفراخی، آموده، انجیدن، آزرهمایون، آذربادگان، اسفندرمذ، چقاچق، پرده شناسان، پیراهش، باشگونه، باغ شیرین، بوی افزای، کلیچه، دم گرفته، درآینده، دستکش، دورباش، خودیسوز

Məlumdur ki, hər hansı bir şairin dilinin zənginləşməsi və daha çox xəlqiləşməsi müxtəlif xalq ifadələri, zərbülməsəllər, atalar sözləri və digər aforizmlərdən istifadə edil-məsindən çox asılıdır. Eyni zamanda, bu kimi dil vahidlərini düzgün, yerində işlətmək şairdən böyük məharət və bacarıq, dilin imkanlarından ustalıqla istifadə etmək qabiliy-yəti tələb edir. Bu baxımdan Nizami yaradıcılığına gəldikdə isə, onun həmişə bu tükən-məz xalq çeşməsinə faydalanmağı orada olan ifadə, məsəllər, atalar sözlərinin möv-cudluğu ilə müəyyənləşir. Nizami xalq yaradıcılığından aldığı hikmətli sözlər, məsəl və deyimləri farscaya tərcümə edib əsərlərinə daxil etmişdir (Babayev, 1974: 12). Buna görədir ki, fars dili leksikoqrafları onların izahı üçün şairin yaradıcılığına tez-tez müraci-ət etmiş, ondan faydalanmışlar. Bunun bariz əksini “Məcmə ül-fors”un sözlüyündə də görürük. Lüğətin əsas sözlüyündən başqa onun sonuncu hissəsi olan “İstiarat” bəhsində də Nizami beytlərinin leksikoqrafik təhlil üçün nə qədər uyğun və faydalı olduğu bir daha özünü göstərir. Burada onların metafora, zərbülməsəl, atalar sözləri, idiomatik ifadələrin izahında misilsiz nümunə rolunu oynadığı məlum olur. Misallara nəzər salmaq:

بريخ نوشتن – کنایه از فعل بیهوده و بی اثر کردن باشد نظامی بیت
جهان شربت هرکس از یخ جز شربت ماکه بریخ نوشت (ص.418 آ)
سرشت

جوز برگنبد انداختن – کنایه از کار بیحاصل باشد نظامی گوید:
چو عاجز شدند اندران تاختن وزان جوزبرگنبد انداختن (ص.419 آ)

جگر گربه خوردن - گویند فلان جگر گربه خورده است یعنی چیزی پاکیزه کم خورده درموید نظامی گوید:
کشت گم آن شیرسگ از شیرمرد مرد در آن غم جگرگربه (ص.419 ب)
خورد

خاتون یغما – کنایه از آفتاب باشد... شیخ نظامی فرماید:
چو خاتون یغما بخلخال زر زخرگاه خلوت برآورد سر (ص.420 آ)

فرس نهاد تست – یعنی مغلوب تست نظامی گوید:
گردون که فرس نهاد تست تا هفت فرس پیاده تست (ص.424 آ)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əyani vasitələr kimi farsdilli ədəbiyyatdan gətirilmiş beytlər və cümlələr leksik vahidlərin heç də həmişə ilk nominativ mənalarına şahidlik etmir. Onlar sözlərin digər mənə çalarlarına da misal ola bilər. Bu cəhətdən Nizami beytlərinin işlənməsi xüsusi maraqlıdır. Belə ki, həmin misalların lüğətlərə salınması onu deməyə əsas verir ki, şair sözlərin mənalarından geniş yararlanmış, onun leksik imkanlarını əsərlərində müəyyən etmişdir. Deyilənlərə aşağıdakıları misal vermək olar:

1. Sözlərin ilk mənası üçün:

a. آزرگشسب Gəştasbın tikdirdiyi atəşkədənin adıdır. Bu sözün başqa mənası ümumiyyətlə

atəşkədələri bildirir. Nizaminin aşağıdakı beytində sözün ilk mənası verilmişdir:

زده موبدش نعل زرین براسب شده نام آن آذرآذرگشسب (ص.17)

Bu söz Firdovsinin dilində ümumiyyətlə işıq, od mənasında da işlənmişdir. Həmin sözə “Məcmə ül-fors” lüğətində müəllif başqa mənalar da verir. Məsələn:

... ودرکلام فردوسی بمعنی برق و آتش سیار نیز آمده از آن جمله گوید در رفتن قاصدبجانب سام نریمان بیت
سواری بکردار آذرگشسب ز کابل سوی شاه شد برسه اسب (ص.17)

b. 1. İran şahı Təhmasibin düz ox düzəldib Amildən Mərvə atmağı bacaran silahdarı; 2. Təhmasibin atı; 3. Keyqubadın ikinci oğlu; 4. Keykavusun kiçik qardaşının adı. Nizaminin aşağıdakı beytində bu sözün ilk mənası verilmişdir:

از آن شد نام آرش را جهانگیر که از آمل بمر و انداخت تیر (ص.22)

c. Çeşmə və saf qızıla deyilir. Nizaminin beytində çeşmə mənasında verilmişdir:

چشمهء آب زندگانی بود آب کوثر نه آب خانی بود (ص.165)

ç. 1. Dəmirçi və digər peşə sahiblərinin üfurmə aləti; 2. Qar və soyuq.

نقد را سکه در عیار آورد دمه و کوره رابکار آورد (ص.187)

d. 1. Müharibə; 2. Şikayət. Nizaminin beytində bu söz “müharibə” mənasında işlədilmişdir.

جهاندار دارا دران داوری طلب کرد از ایرانیان یاوری (ص.189)

II. Sözlərin digər mənaları üçün:

a. 1. Çavuş; 2. Ah; 3. Şahın yolundan camaatı kənar etmək üçün çavuşların əllərində tutduqları nizə və s. Nizami beytində həmin söz “ah” mənasına işlədilmişdir:

چو دارا پیام اسکندر شنید یکی دور باش از جگر برکشید (ص.173)

b. 1. Xripştə. 2. Çadır; 3. Eyvanın tağı; 4. Hərbi geyim növü. Nizamidən sözün “çadır” mənası üçün misal gətirilmişdir:

ز خرپشته آسمان در گذشت زمین و زمانرا ورق درنوشت (ص.163)

c. 1. Mübarək; 2. Gül növü. Nizamidən bu sözün “gül” mənasına aid misal verilmişdir:

درون خرگه از بوی خجسته بخور و عود و عنبر گله بسته (ص.163)

ç. 1. Təndir; 2. Hərbi paltar növü; 3. Çəpər çəkmə. Dövrə vurma; 4. Dərvişlərin bellərinə bağladıqları dəri; 5. Dəyirmanın dövrəsi. Nizamidən gətirilmiş beyt sözün “təndir” və “hərbi paltar növü” mənalarını ifadə edir:

تنوره زتفسیدن آفتاب سوزندگی چون تنوری بتاب (121)

d. 1. Pərvizin xəzinələrindən biri; 2. “Si ləhn” muğamlarından birinin adı.

Nizamidən gətirilmiş beyt sözün ikinci mənasına şahidlik edir:

ز گنج سوخته چون ساختی راه ز گرمی سوختی صد گنج راز آه (353)

e. 1. Quş; 2. Günəş. Nizaminin aşağıdakı beyti “Günəş” mənasını bildirir:

تودهی صبح راشب افروزی روز ر امرغ مرغ را روزی (ص.372ب)

“Məcmə ül-fors” lüğətinin sözlüyündə izah olunan dil vahidləri onu deməyəəsas verir ki, əsərin müəllifi, Nizami əsərlərindən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar da beytlər gətirmişdir. Belə ki, tarixən öz fonetik qabığına dəyişib başqa şəkildə təzahür edən sözlər müasir dövrə yalnız abidələrdə qorunub saxlanılaraq gəlmişlər. Bu mənada Nizami əsərləri dil və dilçiliyə aid külli miqdarda tədqiqat vahidləri və nümunə obyektini kimi misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də orta əsr və müasir leksikoqraflar, Nizami irsindən sözlərin fonetik izahı üçün geniş istifadə etmiş, onları əyani şəkildə göstərmişlər. Başqa nümunələrə diqqət yetirək:

ə) چو نو کردی نوای مهرکانی ببردی هوش خلق از مهربانی (ص.382ب) - hər iki söz “dost pıyaləsi” və Barbüdin otuz ləhnindən birinin adıdır. Nizami həmin sözün مهرکانی formasını işlətməmişdir. Aşağıdakı beytdə həmin sözün ikinci şəkli verilmişdir.

f) وزانجا بمشرق علم بر فراخت یکی ماه برکوه و بردشت تاخت (ص.286ب) - fraxt sözünün fraxt və frašt fonetik variantları vardır. Həmin üç variantdan lüğətdə verilmiş beytdə fraxt şəkli işlədilmişdir.

g) ارز می این پشته گل برتر آتش قالب یک خشت زمین کو مباش (ص.215آ) - kəsim formasına da təsadüf edilmişdir. Nizamidə həmin sözün hər iki forması işlədilmişdir.

ğ) زبانش کرد پاسخ را فرامشت نهاد از عاجزی بر دیده انگشت (ص.286آ) - frašməst forması da işlədilmişdir ki, bunun hər ikisi Nizamidə vardır.

h) خوشدل شد و آرمیدبا او غم خوردو هم اشمیدبا او (ص.13ب) - Bu söz aşmīd - aşmīd felinin qısa formasıdır ki, Nizaminin aşağıdakı beytində “içmək” mənasında işlədilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilinin leksik tərkibinin öyrənilməsi baxımından qiymətli olan işlərdən bir qrupu da şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə nəşrlərində verilmiş izahat və şərhlerdir ki, orada şairin dilində çətin anlaşılacaq müxtəlif söz, termin, məcazi ifadə və obrazlar, tarixi və coğrafi adlar, əsatir və mifik qəhrəmanlar və s. aydınlaşdırılır. Nizaminin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə nüsxələrində belə şərh və izahların müəllifləri kimi Əkrəm Cəfər, Mübariz Əlizadə, Qəzənfər Əliyev¹ və başqalarının şairin dilinin incəliklərini aydınlaşdırmaqda xidmətləri böyükdür. Şairin fars dilini bilməyən azərbaycanlı tədqiqatçı və oxucuları bu izahlar və lüğətlərsiz Nizamini başa düşə bilməz və onların məlumatları birtərəfli olardı.

Nizami irsinin, o cümlədən “İskəndərnamə”nin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər, əsasən, onun tərcümeyi-halı, əsərlərinin ideya və fəlsəfi görüşləri, bədii xüsusiyyətləri, poetik və lirik qəhrəmanlarının təhlili, farsdilli epik janrın ilkinini və s. kimi məsələlərə həsr olunmuş olsa belə, burada şairin dilinin bədiiliyi, axıcılığı, təkrara yol verilməməsi, yığcamlığı və s. amillərin əsası, bünövrəsi olan söz sənətkarlığına da öləri nəzər yetirilmiş, bu haqda dəyərli və maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Bu cəhətdən Məhəmməd Əmin

¹Bax: Cəfər Ə. (1964). İzahlar və qeydlər. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə; Əliyev Q. (1983). İzahlar və qeydlər. Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə; Əlizadə M. (1983). İzahlar. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun.

Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" adlı monoqrafiyası¹ nəzəri cəlb edir. Müəllif burada başqa məsələlərlə yanaşı, şairin dilinin leksikasının maraqlı təbəqəsi olan türk sözlərini də ayrıca tədqiq etmiş, burada onların lüğətini vermişdir. Bu baxımdan şairin irsinə maraqlı göstərən sonrakı tədqiqatçılardan akademik Həmid Araslı "Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərbülməsəlləri" adlı məqalə ilə çıxış etmiş, burada türk sözlərindən əlavə, Nizami dilində geniş əksini tapmış aforizmlərin bir qrupunu da təhlil etmişdir. Bu növ tədqiqatlara daha sonralar da təsadüf olunur. Bu cəhətdən Ə.S.Abbasovun "Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması" adlı monoqrafiyası diqqəti çəkir. Burada da dolayı şəkildə bəzi bədii ifadələrin semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına, qısa da olsa, yer verilir.

Nizami Gəncəvinin bədii ifadələrinin mənalarının açılması baxımından əhəmiyyətli olan tədqiqat əsərləri içərisində professor Qulamhüseyn Beqdelinin 1991-ci ildə Teh-randa çap etdirdiyi "چهرهء اسکندر در شاهنامهء فردوسی و اسکندرنامهء نظامی" (*Firdovsinin "Şahnamə" və Nizaminin "İskəndərnamə"sində İskəndərin siması*) adlı elmi işini də qeyd etmək lazımdır. Müəllifin məqsədi əvvəlki müəlliflər kimi Nizami dilinin leksikasını dilçilik baxımından tədqiq etmək olmasa da, burada çox dəqiq açıqlamalar və izahlar yer alır:

سیه کارشب چون شود تخته سود برون آیدآتش زگردنده دود
 از مضمون این بیت اول معلوم میشود که نظامی در هشتصد سال و اندی قبل میدانسته وقتیکه پنبه رامحکم پیچیده ولای
 دوتخته قرار دهندو محکم وباسرعت بسایند، در اثر حرکت و ایجاد حرارت پنبه دود کرده و آتش می گیرد. نویسنده این
 کتاب در هنگام زندانی بودن در شرق دور و مناطق سردسیر کالمبارها از این متد استفاده کرده و آتش بوجود آورده
 است. خواندن این شعر نظامی سبب بهت وحیرت همه ی مطلعین این فن غریب می شود. از لحاظ صنایع بدیع
 نیز نظامی در اینجا روزرابه پنبه ی پیچیده لوله شده ای تشبیه مینماید که در وسط دو تخته شب سیه کار قرار گرفته
 و در نتیجه ی سایش و جنبش (یعنی حرکت بدون آرام) سرانجام مشتعل می گردد و آتش فراوان روز و خورشید عالمتاب
 جلوه گرمی شود.

Qara gecə taxta sürtən olarkən, fırlanan tüstüdən atəş çıxar.

Əvvəla, bu beytin məzmunundan məlum olur ki, Nizami, doqquz yüz ildən çox qabaq bilirmiş ki, pambığı möhkəm burub iki taxtanın arasına qoyub, möhkəm və sürətlə (bir-birinə) sürtsələr, hərəkətin təsirindən və hərəkətin yaranmasından pambıq tüstülənib alovlanır. Bu kitabı yazan Uzaq Şərqdə, Kalmanın soyuq yerlərində həbsdə olarkən, dəfələrlə bu metoddan istifadə edərək od əldə etmişdir. Nizaminin bu şeirini oxumaq və bu işi bilmək hamının mat qalıb heyratlanmasına səbəb oldu və qərribə göründü. Bədii sənətkarlıq baxımından Nizami burada gündüzü burulmuş və yumru bükülmüş pambığa oxşadır ki, qara gecənin iki taxtasının arasında yerləşmiş və sürtünmə və aramsız hərəkətin nəticəsində sonda alovlanır və gündüzün parlaq odu olan və ələmi işıqlandıran Günəş cilvələnir (Beqdeli, 1366: 263).

Müəllifin aşağıdakı beytlərə yazdığı izahat da maraqlıdır:

بکبک دری چون در آید عقاب از آن تیز تر خسرو پیلتن
 چگونه جهد بر زمین آفتاب بتندی در آمد بر آن اهرمن
 در اینجا شاعر حمه ی اسکندر را به سر کرده ی زنگی در نظر دارد می خواهد جلادت، تندى و تیزی قهرمان اثر خود را نشان بدهد. او در اینجا به صنایع سخنوری توسل می جوید. مبالغه ی دلنشینی در شعر بکار می برد. میبینید که سرعت عمل و چابکی اسکندر را حتی از سرعت نور هم بیشتر و تیزتر میخواند. این مبالغه است که در خواننده حس تحسین نسبت به اسکندر ایجاد مینماید. از این دو بیت همچنین استنباط میشود که نظامی به علم فیزیک و طبیعیات نیز آشنایی دارد، از نظر دانش مسئله ی سرعت نور را آگاهانه میداند.

¹Bax: Rəsulzadə M.Ə. (1991). Azərbaycan şairi Nizami

Fil cüssəli Xosrov, o Əhrimənin üstünə dağ kəkliyinə qartalın şığıması və Günəşin yerə sıçramasından (ışığı saçmasından) da cəld cumdu.

Burada şair, İskəndərin zənci sərkərdəsinə həmləsini nəzərdə tutur, əsərinin qəhrəmanının cəldliyi, sürət və tezliyini göstərmək istəyir. O, burada özünün söz sənətkarlığına arxalanaraq şeirdə ürəyayatan mübaliğə işlədir. Görürsünüz ki, İskəndərin işinin sürət və cəldliyini işıq sürətindən də çox və tez hesab edir. Bu, oxucuda İskəndərə qarşı xoş hissə yaradır. Bu iki beytdən həmçinin Nizaminin fizika və təbiət elmlərinə bələd olduğu, elmi baxımdan işıq sürəti məsələsini yaxşı bildiyi aydın olur (Beqdeli, 1366: 259).

Əlbəttə, Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı, dövrü, elm və söz sənətindəki mövqeyi və s. haqqında müxtəlif dillərdə külli miqdarda tədqiqat işləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Bununla bərabər, bu söz fədəisinin dilinin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqi və öyrənilməsi məsələsi hələ də elmi fikrin nəzərindən kənarda qalmışdır. Halbuki, Nizami, böyük filosof, hərtərəfli elmi biliyə malik dahi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, hər şeydən əvvəl, şair və söz sahibidir. Elə bir söz sahibi ki, dili və onun hər bir incəliklərini bilir, istədiyi şəkildə, istədiyi məqamda ondan maksimum yaradıcı bir şəkildə istifadə edib işlədir və onun əsasında yeni orijinal mənalı sözlər, yeni məna çalarlı dil vahidləri yaradır.

Nizami dilinin başqa xüsusiyyətləri kimi onun dilinin leksik tərkibinin tədqiqi, bir tərəfdən şairin söz sənətinin öyrənilməsi baxımından maraqlıdırsa, ikinci tərəfdən onun yaşadığı dövrdə fars dilinin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqi baxımından da cəlbədidir. Belə ki, Nizami, dövrünün şairi olaraq onun çox cəhətlərini öz əsərlərində qorumuş, onu itib batmağa qoymamış, bu günün oxucusuna yüksək səviyyədə çatdırmışdır. Ümumən Nizami əsərlərinin dilinin tədqiqi elə XII əsr fars dilinin tədqiqi deməkdir-desək, səhv etmərik.

Şairin dilinin üslubi leksikasının araşdırılmasının bir dəyəri də onun ayrı-ayrı əsərlərində işlətdiyi bir sıra xalqlara mənsub, o cümlədən türk mənşəli sözlərin yə-tərincə olduğunu üzə çıxartmasındadır. Şair "İskəndərnamə"də ara-sıra Azərbaycan, rus, yunan, əbəri, nəsrani və s. dillərə məxsus sözlərdən çox münasib şəkildə istifadə etmişdir ki, bunlar məişət və insan həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər, xüsusi adlar, o cümlədən coğrafi yerlər, tarixi şəxsiyyətlər, qədim filosof, dahi, sənətkar, döyüşçü, cəngavər, şah, xaqan, tarixi şəxs və miflərlə əlaqədar kəlmələrdir. Göstərilən alınmalar arasında, təbii ki, Azərbaycan, o cümlədən türk mənşəli sözlər haqqında yığcam məlumatın verilməsi maraqlı olar.

Nizaminin əsərlərində, ümumiyyətlə, Azərbaycan torpağının təsviri və bu torpağın övladlarına məxsus doğma dilin sözlərinin işlədilməsi müşayiət olunur və bu vəhdətdən belə bir əminlik və qürur insana hakim kəsilir ki, Nizami təsvir etdiyi yerin oğlu, işlətdiyi sözlər onun yaxşı bildiyi ana dilinin kəlmələridir. Belə kəlmələr doğma vətənin keçmiş mərkəzinin tarixini və adının mənşəyini açıqlamağa imkan yaradır.

هرومش لقب بوداز آغا زکار   کنون بردعش خواندآموزگار.

Onun adı əzəldən "Hörüm" olmuşdur, müdərrişlər onu indi "Bərdə" adlandırırlar (Cəfər, 1982: 250).

هروم (horum)–"hörüm", "hasar" mənasını ifadə edən bu söz, Azərbaycan dilində işlənən "hörmək" feilinin kökü "hör" və "-um" şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmiş isimdir. Əsərdə "şəkərbura" sözündən də istifadə olunur ki, ikinci hissəsi Azərbaycan dilindəki "burmaq" feilindən ibarət olan bu kəlmənin və şirniyyatın qədimliyinə dəlalət edir.

شکر بوره با نوک دندان براز   شکر خواره را کرده دندان دراز

Şəkərburanın sirli dişləri (naxışları) şirindilliləri mat qoymuşdur (Məmmədova, 1973: 279).

Nizami dilində işlənən türk mənşəli digər qrup sözlərə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, onlar morfoloji quruluşlarına görə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Bu isə ondan irəli gəlmişdir ki, türk mənşəli kəlmələr fars dilinə keçdikdən sonra həmin dilin sözdüzəldici şəkildələri ilə birləşərək düzəltmə, sözləri ilə birləşərək mürəkkəb dil vahidləri yaratmışlar. Fars dilinin leksik tərkibini hələ XII əsrdə və ondan da əvvəl zənginləşdirən türk mənşəli sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Sadə sözlər:

و شاق، کوچ، بیک، یغما، ایل، ساو، خاتون، منجوق، سنجاق، قرمز، کلنگ، بیلاق، قلاوز، آلاجوق، تتماج، گردک، آذربایجان، قندز، آماج، یزک، یتاق، یوق، چاوش، یرق، بیرق، بیسراک، بیلق، جند، جوق، خان، طوق، قلاویز، کر، کوشک، ناچخ، وتاق، یل

2. Düzəltmə sözlər:

یغلق اچی یتاقی، چالاک، چالش، چالاک، چالشگر، چالشگری، چابکی، کوچگاه، ایلاقی

3. Mürəkkəb sözlər:

چالشکنان، چابکدست، چابکدستی، چابک اندیش، چابکسوار، چابکرکاب، چابکسرای، چابکقدم، چابک شدن، چابکی ساختن، چابک غزال، چابککار، چابکی کردن، چابکعنان، چابکسواری، چابکخیزی، چابک اندیشه، چابک اندیشی، چابکتک، یزکدار، یزک بریزک، یزک نشانندن، چابکروی، شکر بوره، کوچ کردن، و شق نیفه، یتاقداری، یرقداده، یزکدار، یزکداری

Elm aləmində dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələsi önəmli məsələlərdən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan dilindən, ümumiyyətlə, türk dillərindən digər dillərə, xüsusən də fars dilinə keçən sözlər məsələsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu sahədə H.Zərinəzadənin¹ və M.S.Naibinin² əsərləri maraqlıdır. Nizami dilində işlənən alınma, o cümlədən türk mənşəli sözlərin tədqiqi sahəsində indiyə qədər müəyyən elmi məqalələr (Məmmədova, 1998; Məmmədova, 2011) yazılmış olsa da, bu sahədə daha neçə geniş və müfəssəl əsərlərə ehtiyac vardır. Bunun üçün isə Azərbaycanda lazımi imkan və şərait mövcuddur. Çünki, məlumdur ki, hər hansı tarixi mətnin, o cümlədən, Nizami dilinin, xüsusilə, onun leksikasının tədqiqi yalnız o zaman mümkündür ki, tədqiqatçının əlində onun əsərlərinin elmi-tənqidi nüsxələri olsun. Sevindirici haldır ki, hal-hazırda şairin bütün əsərlərinin yüksək səviyyədə tərtib olunmuş, tarixən etibarlı nüsxələrə əsaslanan elmi-tənqidi mətnləri hazırlanmış, bu sətirlərin müəllifi, təxminən otuz il ərzində "İskəndərnamə" əsərinin "Şərəfnamə" hissəsi üzrə farsca-azərbaycanca lüğətinin tərtibi üzərində işləmiş, onu 2009-2010-cu illərdə iki cildə çap etdirmişdir (Məmmədova, 2009; Məmmədova, 2010).

Geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunmuş bu ikidilli lüğətdə dil vahidlərinin şair tərəfindən nə mənada işləndiyi əsas götürülmüşdür. Lüğətin hazırlanmasından belə nəticə hasil olmuşdur ki, Nizaminin əsərləri, o cümlədən, "Şərəfnamə", XII əsr fars dilinin fonetika, morfolojiya, sintaksis, leksika və leksikologiyası baxımından zəngin faktlara malikdir. Burada leksik qrupların formalaşması, sözlərdə mənə əlaqəsinin daxili bağlılığı, başqa sözlə desək, sözlərin mənə çalarlarının genişlənməsinə səbəb olan amillər Nizamiyə məxsus ustalıqla əks olunmuşdur. Bütün bunlar Nizami dilinin fərdi leksik üslubunun əsaslarını öyrənmək və onun əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

¹Bax: Zərinəzadə H. (1962). Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü).

²Naibi M. (2014). Fars dilində min türk sözü. Tərcümə edən A.Həsənova

QAYNAQLAR:

1. Abbasov, Ə. (1966). *Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması*. Bakı: Azərnəşr.
2. Abdullayeva, Z. (2013). *"Xəmsə" mənbələri Şərqi muğam sənəti haqqında*. Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Bakı: Bakı Çap Evi
3. Araslı, H. (1947). *Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi)*. Bakı: Azərnəşr.
4. Babayev, A. (1974). *Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərh*. Bakı: Maarif.
5. Blochmann, H. (1868-69). Contributions to Persian lexicography. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, V.XXXVII, pt.I. Calcutta
6. Cəfər, Ə. (1964). İzahlar və qeydlər. *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə*. Bakı: Azərnəşr.
7. Cəfər, Ə. (1982). İzahlar və qeydlər. *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə*. Bakı: Yazıçı.
8. Əliyev, Q. (1983). İzahlar və qeydlər. *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə; Şərəfnamə*. Bakı: Elm.
9. Əlizadə, M. (1983). İzahlar. *Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun*. Bakı: Yazıçı.
10. Kahraman, A. (2006). Bir folklor unsuru olaraq musiqiyə islam'ın bəlişi. *"Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə" IV uluslararası folklor konfransının materialları*. Bakı: Səda.
11. Ivanov, W. (1926). *Concise descriptive Catalogue of the Persian manuscripts in the Curzon Collection*. Calcutta: Asiatic Society of Bengal.
12. Məmmədova, M. (2013). *XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri*. Monoqrafiya. Bakı: Nurlan.
13. Məmmədova, M. (2014). *Dənəşnameyi-Qədrəxan lüğəti* (Müqəddimə və lüğətin fotofaksimilesi). Bakı: Nafta Press.
14. Məmmədova, M. (1973). Qətran Təbrizinin "Təfasir" adlı lüğəti. *Azərbaycan SSR EA RƏF. Elmi əsərlər*. III c. Bakı: Nauka.
15. Məmmədova, M. (2009). *Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti ("Şərəfnamə" əsəri üzrə)*. I hissə. Bakı: Nafta-Pres.
16. Məmmədova, M. (2010). *Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti ("Şərəfnamə" əsəri üzrə)*. II hissə. Bakı: Nafta-Pres.
17. Məmmədova, M. (1998). Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində işlənən türk mənşəli sözlər. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. II c. Bakı: BDU.
18. Məmmədova, M. (2011). Nizami Gəncəvinin "Şərəfnamə" əsərində azərbaycançılıq motivləri. *"Şərq filologiyasının aktual problemləri" Respublika elmi konfransının materialları*. Bakı: Nurlan.
19. Naibi, M. (2014). *Fars dilində min türk sözü*. Tərcümə edən A.Həsənova. Bakı: MA Kompani.
20. Rəsulzadə, M.Ə. (1991). *Azərbaycan şairi Nizami*. Bakı: Azərnəşr.
21. Rieu, Ch. (1883). *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, I-III, London: Oxford University Press.
22. Stewart, Ch. (1809). *Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the late Tippoo Sultan of Mysore: to which are prefixed memoirs of Hyder Ali Khan and his son Tippoo Sultan*. London: Sold by Longman, Hurst, Rees, and Orme.
23. Zərinəzadə, H. (1962). *Fars dilində Azərbaycan sözləri. (Səfəvilər dövrü)*. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.
24. Баевский, С. (1962). *Описание персидских и таджикских рукописей Института Народов Азии АН СССР*. вып. 4. Москва: ИВЛ.
25. Нахчивани, Мухаммад ибн Хиндушах. (1964-1968). *Дастур ал-катиб фи тайин ал-маратиб*. В трех томах. Критический текст, предисловие и указатели А.А.Али-заде. Москва: Наука.
26. —. اشرف، ابن شرف المذکر الفاروقی. "دانشنامه قدرخان". — AMEA ƏTİ, əl. B-2657
27. —. اللهداد فیضی، سر هندی. "مدار لافاضل". — Tacikistan EAƏF, əl. 544
28. —. جمال الدین حسین اینجو، ابن فخرالدین حسن شیرازی. "فرهنگ جهانگیری". — AMEA ƏTİ, M-129

29. حافظ، سلطان علی اوبهی. "تحفة الاحباب". –
Özbəkistan EAŞİ, əl.1436
30. حسین، وفائی. " فرهنگ". –
Tacikistan EAƏF, əl. 208
31. رحیم، افیفی. (1373-1372). فرهنگنامه شعری. در سه جلد، تهران.
32. رضا قلیخان، هدایت. (1277). فرهنگ انجمن آرای ناصری. تهران.
33. سید، بن حسن بن سیدقاسم. (1298). فرهنگ اسکندری. لکنهو.
34. شرفنامه منبری (فرهنگ ابراهیمی). تألیف: ابراهیم قوامی فاروقی. ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
35. عبدالرحیم، ابن احمدسور. کشف اللغات و اصطلاحات، چاپ هندوستان.
36. عبدالرشید، ابن عبدالغفور الحسینی التتوی. فرهنگ رشیدی. –
Özbəkistan EAŞİ, əl.1607
37. غلامحسین، بیگدلی. (1366). چهره اسکندر در شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی. تهران.
38. علی اکبر، دهخدا. (1337). لغتنامه، شماره مسلسل چهل. تهران.
39. فرهنگ زیبان تاجیکی. (1951). در دو جلد، مسکو.
40. محمد، ابن لادابن عبدالوهاب دهلوی. موید فضل. –
Tacikistan EAƏF, əl. 1046
41. محمد، ابن هندوشاه نخجوانی. (1341). صحاح الفرس. تهران.
42. محمد امین، ادیب طوسی. (1344). فرهنگ لغات ادبی. جلد دوم، تبریز.
43. محمد حسین، برهان تبریزی. برهان قاطع. –
AMEA ƏTİ, D-183
44. محمد قاسم، ابن حاجی محمد کاشانی سروری. مجمع الفرس. –
AMEA Əİ, C-131. , Ermənistan, Matenadaran, əl. 155.
45. محمد کریم ابن مهدیقلی تبریزی. (1290). برهان جامع. تبریز.
46. محمود، ابن شیخ ضیالالدین محمد. تحفة السعادت. –
Sankt-Peterburq. Asiya xalqları institutu. S-313 (4730).
47. میرزا ابراهیم، ابن میرزا شاه حسین اصفهانی. فرهنگ ابراهیمی. –
Sankt-Peterburq. Asiya xalqları institutu. B-477.
48. وحیدد، ستگردی. (1317). گنجینه گنجوی. دفتر هفتم، تهران.

Manzara MAMMEDOVA

Works by Nizami Ganjavi as a source of Persian lexicography

Summary

Very few works created in the Middle East in the Middle Ages have not been influenced by Nizami. Although he did not write separate work as a language specialist, he left a legacy of lyrical works and mesnevi, which are of exceptional importance and are of great interest to the study of historical grammar, state vocabulary and lexicography of the Persian language. Comprehensive study of these works, that is, phonetic, morphological, semantic, lexical and lexicographic study, and comparisons with the modern period contribute to the achievement of invaluable results in terms of the historical development of the Persian language. **In the lexicography of the Persian language, Nizami's works were used for various purposes. People who create dictionaries, who have experienced their powers in this field, collecting words from the language of Nizami and sometimes finding interesting meanings, transmitted it by means of couplet.** From this point of view, the classical lexicography of the Persian language, written using the Nizami heritage, takes two forms:

1. Dictionaries covering the language and the rich vocabulary of Nizami's works
2. Dictionaries dedicated to the lexical composition of the Persian-language Eastern poetry.

The purpose of the research is to tell about the attitude of the lexicography of the Persian language and its researchers during the Middle Ages and in subsequent stages to the work of Nizami, as well as the influence of the poet's works on the dictionary, at the same time, to clarify the history of the study of the Nizami's vocabulary. Since we do not have the opportunity to

conduct research on the basis of all above-mentioned dictionaries for the purpose of a more specific and detailed study of these issues, in the article we highlight this topic through examples taken from the manuscripts of the dictionary "Mejme ul-forsi" by Muhammad Gasim Sururi. Let us note that in the dictionary «Mejme ul-forsi» the number of couplets, quoted from the literary heritage of Nizami, is more than 300. There are many geographical, historical names, terms related to the military sphere, botany, medicine, music, animals, everyday life, economics, various religious denominations, as well as many phrases, metaphors, ironic phrases, artistic expressions and word compositions. They represent interest in themselves and are very valuable in terms of studying the vocabulary of the Persian language, as well as toponymy, art, science, history, everyday life, economic and political life of the Eastern countries.

Манзара МАМЕДОВА

Произведения Низами Гянджеви как источник персидской лексикографии

Резюме

Очень мало таких произведений, созданных в средневековье на Ближнем Востоке, в которых не наблюдалось бы влияние творчества Низами. Хотя он и не писал отдельных произведений, как специалист-языковед, однако оставил в наследство лирические произведения и месневи, обладающие исключительным значением и вызывающие большой интерес с точки зрения изучения исторической грамматики, лексики и лексикографии персидского языка. Всестороннее исследование этих произведений, то есть, фонетическое, морфологическое, семантическое, лексическое и лексикографическое исследование, а также сопоставление с современным периодом способствуют достижению бесценных результатов с точки зрения исторического развития персидского языка.

Отметим, что в лексикографии персидского языка творчество Низами использовалось в различных целях. Лица, создающие словари, испытавшие свои силы в этой области, собирая слова из языка Низами и порой находя интересный смысл, передавали это посредством двустишия. С этой точки зрения произведения классической лексикографии персидского языка, написанные с использованием наследия Низами, проявляются в двух формах:

1. Словари, освещающие язык и богатый словарный состав произведений Низами;
2. Словари, посвященные лексическому составу персоязычной Восточной поэзии.

Цель нашего исследования – рассказать об отношении лексикографии персидского языка и его исследователей в период средневековья и в последующие этапы к творчеству Низами, а также влиянию произведений поэта к словарям, созданным в этой области, в то же время, внести ясность в историю исследования лексики Низами.

Так как мы не имеем возможность проводить исследования на основе всех вышеназванных словарей с целью более конкретного и подробного изучения данных вопросов, в нашей статье мы освещаем данную тему посредством примеров, взятых из рукописей словаря «Меджме уль-форс» Мухаммеда Гасыма Сурури, хранящихся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Отметим, что в словаре «Меджме уль-форс» количество двустиший, приведенных из литературного наследия Низами, составляет более 300. В этих двустишиях встречаются большое количество географических, исторических названий, термины, связанные с военной сферой, миром животных, ботаникой, медициной, музыкой, бытом, экономикой, различными религиозными конфессиями, а также множество словосочетаний, метафоры, иронические фразеологизмы, художественные выражения и составы. Они сами по себе интересны и являются очень ценными двустишиями с точки зрения изучения лексики персидского языка, а также топонимики, искусства, науки, истории, быта, экономической и политической жизни Восточных стран.